

Γιώργος Αλογοσκούφης, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Κρίσιμες Αλληλεπιδράσεις στην Ιστορία
της Ελληνικής Οικονομίας: Ιδέες,
Κοινωνικοί Συσχετισμοί, Θεσμοί και
Διεθνείς Συγκυρίες

Παρουσίαση στο Συνέδριο
200 Χρόνια Ελληνικής Οικονομίας:
Μεταξύ Κράτους και Αγοράς
Ναύπλιο, 2-4 Δεκεμβρίου 2021

Η Ιστορική Εξέλιξη της Ελληνικής Οικονομίας: Από το 1821 έως Σήμερα

Η οικονομία της νεότερης Ελλάδας έχει συμπληρώσει μια ιστορία δύο αιώνων. Κατά τη διάρκεια αυτών των διακοσίων χρόνων, η χώρα κατόρθωσε να περάσει από το περιθώριο της νοτιοανατολικής Ευρώπης στον πυρήνα της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης. Από μία φτωχή αγροτική επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έχει μετατραπεί σε μία από τις πιο αναπτυγμένες οικονομίες στην ευρύτερη περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης.

Σε σχέση με το πρώτο ελληνικό κράτος του 1828, η Ελλάδα κατά τους τελευταίους δύο αιώνες κατόρθωσε

1. Να τριπλασιάσει σχεδόν την εθνική της επικράτεια,
2. Να αυξήσει τον πληθυσμό της κατά 15 σχεδόν φορές, και,
3. Να αυξήσει το πραγματικό κατά κεφαλήν εισόδημα των κατοίκων της κατά άλλες 15 φορές.

Η διαδικασία αυτή δεν ήταν ούτε αυτονόητη, ούτε αυτόματη, ούτε γραμμική, ούτε ομαλή. Υπήρξαν εθνικοί θρίαμβοι και καταστροφές, εξωτερικές και εμφύλιες συγκρούσεις, περίοδοι μεγάλης προόδου και περίοδοι οπισθοχώρησης, υφέσεων και μεγάλων εθνικών, πολιτικών και οικονομικών κρίσεων.

Η εργασία στην οποία βασίζεται η παρουσίασή μου αυτή επισκοπεί, αναλύει και ερμηνεύει την ιστορία της οικονομίας της νεότερης Ελλάδας, επικεντρωνόμενη σε τρεις μεγάλους ιστορικούς κύκλους, από τις παραμονές του αγώνα της ανεξαρτησίας έως τις ημέρες μας.

Επικεντρώνεται στους κύριους προσδιοριστικούς παράγοντες της δημιουργίας, των μετασχηματισμών και της ανάπτυξης του κράτους και της οικονομίας της Ελλάδας, αλλά και των κρίσεων που αντιμετώπισαν, με ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο και τις αλληλεπιδράσεις

1. των ιδεών,
2. των εθνικών κοινωνικών και οικονομικών συσχετισμών,
3. των πολιτικών και οικονομικών θεσμών,
4. των γεωπολιτικών συγκυριών, και,
5. των διεθνών οικονομικών εξελίξεων και θεσμών, όπως η παγκοσμιοποίηση.

Τρεις Μεγάλοι Ιστορικοί Κύκλοι

Η ιστορία της ελληνικής οικονομίας περιγράφεται και αναλύεται με βάση τρεις μεγάλους διακριτούς ιστορικούς κύκλους.*

A. Κύκλος εθνικής ανεξαρτησίας και θεμελίωσης του κράτους (1821-1898).

Περιλαμβάνει την περίοδο από το αγώνα της ανεξαρτησίας και την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως και την εγκαθίδρυση του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898. Ο κύκλος αυτός καταλαμβάνει το σύνολο σχεδόν του 19ου αιώνα, μετά την έναρξη του αγώνα της ανεξαρτησίας το 1821 και κατά τη διάρκειά του η Ελλάδα έχει τρία κεντρικά επιτεύγματα: Πρώτον, τη δημιουργία και τη συγκρότηση του πρώτου ελληνικού κράτους. Δεύτερον, την εμπέδωση της εθνικής συνείδησης και την υιοθέτηση της 'Μεγάλης Ιδέας'. Τρίτον, τη σταδιακή καθιέρωση των συνταγματικών και δημοκρατικών θεσμών. Οι κυριότερες αδυναμίες αυτού του κύκλου ήταν η οικονομική στασιμότητα, η δημοσιονομική και νομισματική αστάθεια, οι τρεις πτωχεύσεις και η αμυντική αδυναμία, όπως διαπιστώθηκε στον πόλεμο του 1897.

B. Κύκλος εθνικής επέκτασης και ενοποίησης (1899-1949).

Περιλαμβάνει το πρώτο ήμισυ του 20ου αιώνα, από την οικονομική σταθεροποίηση που επέφερε η πολιτική του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου έως του τέλους του εμφυλίου πολέμου το 1949. Τα τρία κύρια επιτεύγματα αυτού του ιστορικού κύκλου είναι, πρώτον, η σημαντική εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους, δεύτερον, η ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος των ελληνόφωνων πληθυσμών της ευρύτερης περιοχής, που αρχικά είχαν παραμείνει εκτός της ελληνικής επικράτειας, και, τρίτον, η οργανική ένταξη της Ελλάδας στη Δυτική Συμμαχία των πολιτικά φιλελεύθερων οικονομιών της αγοράς που δημιουργήθηκε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι κυριότερες αδυναμίες αυτού του κύκλου υπήρξαν ο εθνικός διχασμός, η μικρασιατική εκστρατεία, η πολιτική, οικονομική και νομισματική αστάθεια του μεσοπολέμου με αποκορύφωμα την πτώχευση του 1932, και ο εμφύλιος πόλεμος του 1944-1949.

Γ. Κύκλος οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης (1950 έως σήμερα).

Περιλαμβάνει την περίοδο μετά το τέλος του εμφυλίου, το 1950, και διαρκεί έως σήμερα. Τα τρία κύρια επιτεύγματα του είναι, πρώτον, το αναπτυξιακό άλμα της περιόδου 1950-73, δεύτερον, το δημοκρατικό και κοινωνικό άλμα μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, και, τρίτον, η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση μετά το 1981. Ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας κατά τη διάρκεια αυτού του ιστορικού κύκλου υπήρξε εντυπωσιακός. Οι κυριότερες αδυναμίες αυτού του κύκλου υπήρξαν τα δημοκρατικά και κοινωνικά κενά της μετεμφυλιακής περιόδου, η δικτατορία του 1967, το Κυπριακό, ο στασιμοπληθωρισμός της δεκαετίας του 1980 και η κρίση χρέους του 2010 που οδήγησε στη μεγάλη οικονομική καθίζηση της περιόδου 2010-2016.

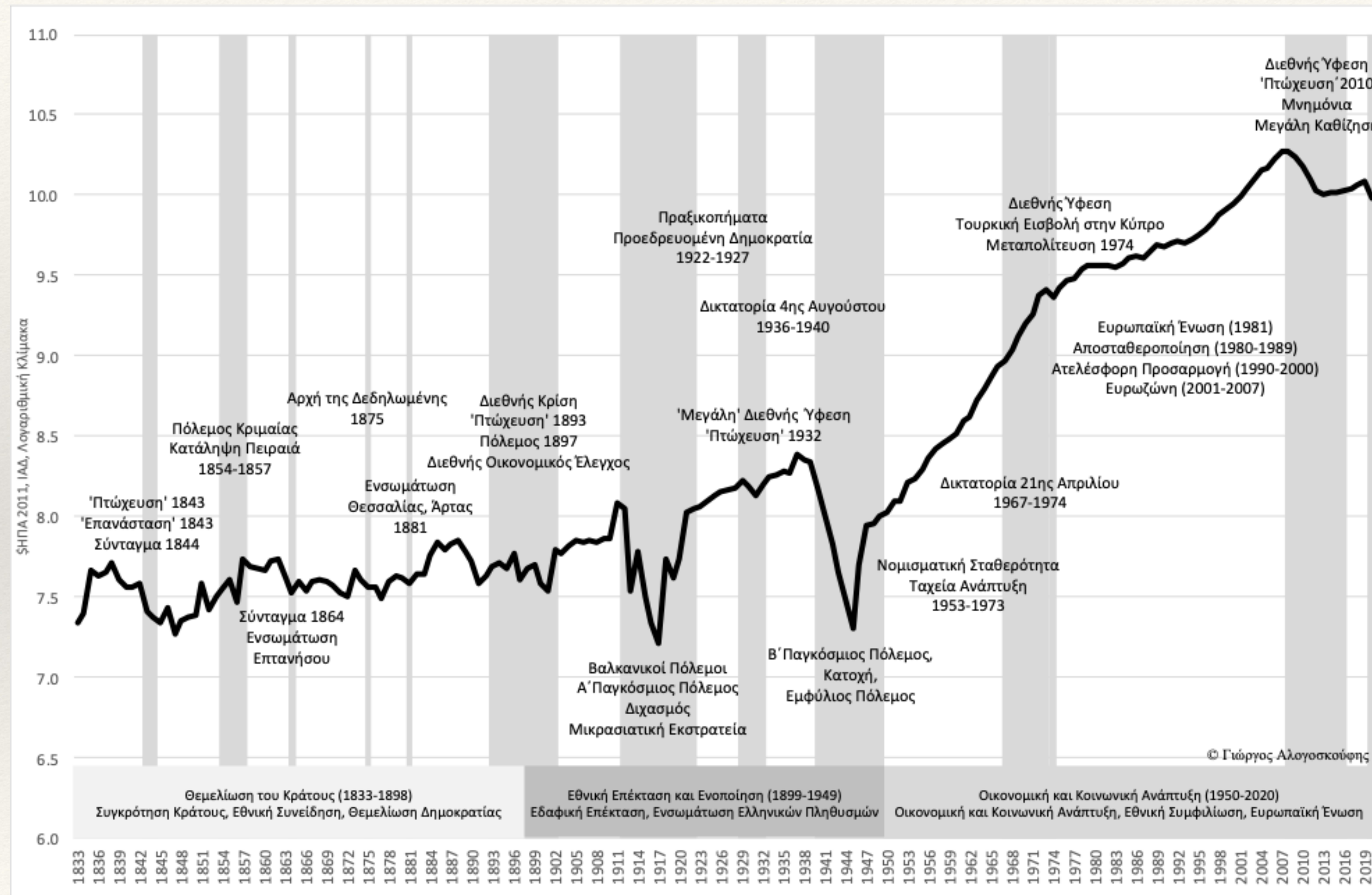
* Βλ. Αλογοσκούφης, Γ. (2021), *Ιστορικοί Κύκλοι της Ελληνικής Οικονομίας: Από το 1821 έως Σήμερα*, Αθήνα, Εκδόσεις Gutenberg

Τρεις Ιστορικοί Κύκλοι του Κράτους και της Οικονομίας της Ελλάδας

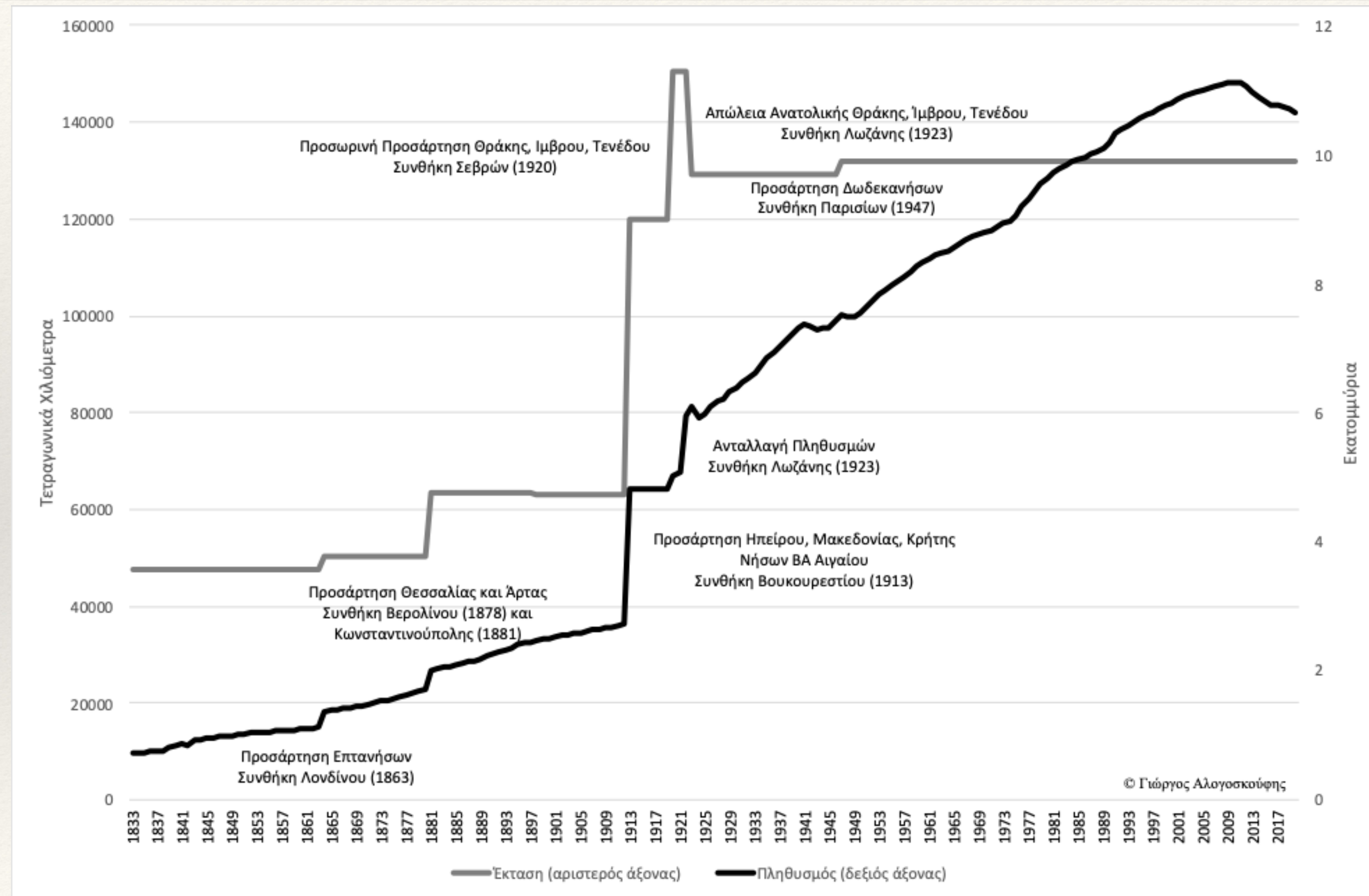
Επιτεύγματα και Αποτυχίες

	Ανεξαρτησία και Θεμελίωση του Κράτους 1833-1898	Εθνική Επέκταση και Ενοποίηση 1899-1949	Οικονομική και Κοινωνική Ανάπτυξη 1950-
Κεντρικά Επιτεύγματα	Θεμελίωση του Κράτους Εθνική Ταυτότητα Συντάγματα και Δημοκρατία	Εδαφικές Επεκτάσεις Ενσωμάτωση Ελληνικών Πληθυσμών Εθνική Ενοποίηση	Οικονομική Ανάπτυξη (1950-73) Αποκατάσταση Δημοκρατίας (1974) Κοινωνική Ανάπτυξη (από το 1974) Ευρωπαϊκή Ένωση (από το 1981)
Κεντρικές Αποτυχίες	Οικονομική Στασιμότητα Δημοσιονομική και Νομισματική Αστάθεια ‘Πτωχεύσεις’(1826, 1843, 1893) Ήττα του 1897	Εθνικός Διχασμός (1915-1939) Μικρασιατική Εκστρατεία (1920-1922) Πραξικοπήματα και Δικτατορίες (1922, 1925, 1936) Εμφύλιος Πόλεμος (1946-1949) Δημοσιονομική και Νομισματική Αστάθεια ‘Πτώχευση’ (1932)	Δημοκρατικά και Κοινωνικά Κενά (1950-67) Δικτατορία (1967-1974) Κύπρος (1960, 1974) Στασιμοπληθωρισμός (1979-92) ‘Κρίση Χρέους’ (2010) ‘Μεγάλη Καθίζηση’ (2010-16)

Ιστορικοί Κύκλοι και Εξέλιξη του Πραγματικού κατά Κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας, 1833-2020

Η Εξέλιξη της Έκτασης και του Πληθυσμού του Ελληνικού Κράτους, 1833-2020

Οι Αλληλεπιδράσεις Ιδεών, Κοινωνικών Συσχετισμών και Οικονομικών και Πολιτικών Θεσμών

Οι ιστορικοί κύκλοι είναι δυναμικοί, στοχαστικοί και μη επαναλαμβανόμενοι. Χαρακτηρίζονται από τις αρχικές τους συνθήκες, τις δυναμικές αλληλεπιδράσεις που κινούν τις ιστορικές εξελίξεις και από τους τυχαίους παράγοντες που διαταράσσουν τη δυναμική πορεία των κρατών και των οικονομιών.

Για δεδομένες αρχικές συνθήκες, οι δυναμικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ των εκάστοτε επικρατουσών ιδεών, κοινωνικών συσχετισμών και πολιτικών και οικονομικών θεσμών έχουν μεγάλη σημασία για τον προσδιορισμό των ιστορικών εξελίξεων.

Μέσω αυτών των δυναμικών αλληλεπιδράσεων καθορίζονται οι κύριοι κοινωνικοί και οικονομικοί μετασχηματισμοί και η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, μέσω αυτών προσαρμόζονται και εξελίσσονται οι ίδιες οι ιδέες και οι πολιτικοί και οικονομικοί θεσμοί και μέσω αυτών καθορίζονται και μετεξελίσσονται οι προτεραιότητες αλλά και η αποτελεσματικότητα της κρατικής πολιτικής γενικότερα και της οικονομικής πολιτικής ειδικότερα.

Οι ιδέες, οι κοινωνικοί συσχετισμοί και οι πολιτικοί και οικονομικοί θεσμοί συμβάλλουν στις εθνικές, κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές προσαρμογές και μετασχηματισμούς αλλά και οι εθνικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί, και οικονομικοί μετασχηματισμοί οδηγούν με τη σειρά τους σε προσαρμογές των ίδιων των ιδεών και των θεσμών.

Η ανάλυση και κατανόηση αυτών των δυναμικών αλληλεξαρτήσεων, σε συνδυασμό με τους τυχαίους παράγοντες που τις διαταράσσουν αλλά και τις επιπτώσεις των γεωπολιτικών και διεθνών οικονομικών συγκυριών και θεσμών είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για την κατανόηση και ερμηνεία των ιστορικών κύκλων της νεότερης Ελλάδας.

Οι κεντρικές ιδέες, οικονομικοί και κοινωνικοί συσχετισμοί και θεσμοί οι γεωπολιτικές συγκυρίες και τα χαρακτηριστικά της παγκόσμιας οικονομίας στους ιστορικούς κύκλους της ελληνικής οικονομίας παρουσιάζονται στον πίνακα που ακολουθεί. Οι αλληλεπιδράσεις τους έπαιξαν κρίσιμο ρόλο για την εξέλιξη του ελληνικού κράτους και της οικονομίας του.

Ιδέες, Οικονομικοί και Κοινωνικοί Συσχετισμοί, Θεσμοί, Γεωπολιτικές Συγκυρίες και η Παγκόσμια Οικονομία

	Θεμελίωση του Κράτους 1833-1898	Εθνική Επέκταση και Ενοποίηση 1899-1949	Οικονομική και Κοινωνική Ανάπτυξη 1950-
Ιδέες	Εθνική Συνείδηση - Μεγάλη Ιδέα Διαφωτισμός Οικονομικός Φιλελευθερισμός	Εθνική Συνείδηση - Μεγάλη Ιδέα Κοινωνική Προστασία και Ισότητα Κρατικός Παρεμβατισμός	Οικονομική Ανάπτυξη Κοινωνική Προστασία και Ισότητα Κρατικός Παρεμβατισμός
Οικονομικοί και Κοινωνικοί Συσχετισμοί	Κυριαρχία Μικροκαλλιεργητών Απουσία Μεγάλων Γαιοκτημόνων Ελληνική Επιχειρηματική Διασπορά	Ενσωμάτωση Νέων Εδαφών & Πληθυσμών Μείωση Σημασίας Αγροτικού Τομέα Μακρές Πολεμικές Περίοδοι	Αστικοποίηση Εκβιομηχάνιση και Αποβιομηχάνιση Υπηρεσίες και Ανάδειξη Μεσαίας Τάξης
Πολιτικές Εξελίξεις και Θεσμοί	Προστάτιδες Δυνάμεις Μοναρχία Βασιλευομένη Δημοκρατία	Εθνικός Διχασμός Πολιτική Αστάθεια, Δικτατορίες Κατοχή και Εμφύλιος	Μετεμφυλιακή Δημοκρατία - Δικτατορία Μεταπολιτευτική Δημοκρατία Ευρωπαϊκή Ένωση
Οικονομικές Εξελίξεις και Θεσμοί	Πολιτική Εθνικών Γαιών και Υποδομών Δημοσιονομική Αστάθεια Νομισματική Αστάθεια	Ενίσχυση Κρατικού Προστατευτισμού Δημοσιονομική Αστάθεια Νομισματική Αστάθεια	Ταχεία Ανάπτυξη και Επιδράδυνση Δημοσιονομική Πειθαρχία και Αστάθεια Νομισματική Πειθαρχία και Αστάθεια
Γεωπολιτικές Συγκυρίες	Παρακμή Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Ανταγωνισμοί Προστάτιδων Δυνάμεων Εθνικά Κινήματα στη Βαλκανική	Ανάδειξη Τουρκικού Εθνικισμού Μεΐζονες Ευρωπαϊκοί Πόλεμοι Ενσωμάτωση στη Δυτική Συμμαχία	Ψυχρός Πόλεμος και Δυτική Συμμαχία Ελληνοτουρκικές Εντάσεις Ευρωπαϊκή Ένωση
Παγκόσμια Οικονομία	Παγκοσμιοποίηση Εμπορίου Διμεταλλισμός και Κανόνας Χρυσού Μετανάστευση προς Νέες Χώρες	Διεθνής Νομισματική Αστάθεια Μεγάλη Παγκόσμια Ύφεση Δεκαετίας 1930 Μεσοπολεμικός Προστατευτισμός	Λειτουργία και Κατάρρευση Bretton Woods Διεθνής Ανάπτυξη και Επιβράδυνση Παγκοσμιοποίηση, Αναδυόμενες Οικονομίες

Ιδέες και Κοινωνικοί Συσχετισμοί: Ο Διαφωτισμός

Όπως προσφυώς ανέφερε ο Keynes (1936), 'Οι ιδέες ... , τόσο όταν είναι σωστές όσο και όταν είναι λάθος, είναι πιο ισχυρές από ό,τι πιστεύεται συνήθως. Στην πραγματικότητα ο κόσμος κυβερνάται κυρίως από αυτές.'

Η Αμερικανική και η Γαλλική επανάσταση κατά τον 18ο αιώνα βασίστηκαν στις ιδέες του διαφωτισμού. Ο διαφωτισμός αναπτύχθηκε στα τέλη του 17ου και κατά τον 18ο αιώνα, αρχικά στην Αγγλία και τη Γαλλία, και αργότερα στις άλλες χώρες της Ευρώπης αλλά και στις αποικίες τους, προετοιμάζοντας το έδαφος για την Αμερικανική και η Γαλλική επανάσταση. Οι οπαδοί του διαφωτισμού πρέσβευαν τα ατομικά δικαιώματα, την ατομική ελευθερία, την κοινωνική ισότητα, την πολιτική αντιπροσώπευση και τον ορθολογισμό, αξιώνοντας αλλαγές σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής δραστηριότητας, στους πολιτικούς θεσμούς, την οικονομία, την εκπαίδευση και τη θρησκεία. Τάσσονταν εναντίον της απολυταρχικής διακυβέρνησης από όπου και αν προερχόταν και ιδιαίτερα κατά της καταπίεσης των ηγεμόνων και της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας.

Ο διαφωτισμός επηρεάστηκε αλλά και επηρέασε τους κοινωνικούς συσχετισμούς. Βασικός φορέας των ιδεών που έφερε ο διαφωτισμός ήταν η ανερχόμενη αστική τάξη που μέχρι εκείνη την εποχή παρέμενε πολιτικά αποκλεισμένη από το σύστημα της απολυταρχίας. Η ευρεία αποδοχή των ιδεών του διαφωτισμού συνέβαλε στην πολιτική ανάδειξη και επικράτησή της.

Ο Φιλελευθερισμός και ο Κρατικός Παρεμβατισμός

Ο διαφωτισμός ήταν επίσης στενά συνυφασμένος με τον οικονομικό φιλελευθερισμό. Αυτός αναπτύχθηκε με βάση τις εργασίες κυρίως του David Hume και του Adam Smith κατά τα μέσα και τα τέλη του 18ου αιώνα και οδήγησε στην ανάπτυξη των κλασικών οικονομικών ως απάντησης στον μερκαντιλισμό. Η ιδέα του περιορισμού των κρατικών παρεμβάσεων στην οικονομία, της μείωσης του προστατευτισμού στο διεθνές εμπόριο και της νομισματικής σταθερότητας μέσω συστημάτων που βασίζονταν στον χρυσό και τον άργυρο, επηρέασαν τις κρατικές πολιτικές σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Η ανάδειξη της αστικής τάξης μέσω και της βιομηχανικής επανάστασης έπαιξε σημαντικό ρόλο στην επικράτηση των ιδεών των κλασικών οικονομολόγων.

Μετά τις οικονομικές κρίσεις της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα, αλλά και τη χειραφέτηση της εργατικής τάξης, ο οικονομικός φιλελευθερισμός υποχώρησε υπέρ προσεγγίσεων που αναγνώριζαν μεγαλύτερο ρόλο για τον κρατικό παρεμβατισμό στην οικονομία.

Η άνοδος των σοσιαλιστικών ιδεών, των κυριότερων ανάμεσα σε αυτές τις προσεγγίσεις, ενισχύθηκε ιδιαίτερα στις αρχές του 20ου αιώνα, ιδιαίτερα μετά την Οκτωβριανή επανάσταση του 1917. Οι ιδέες του κρατικού παρεμβατισμού ή/και του σοσιαλισμού άρχισαν να κυριαρχούν σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο και να επηρεάζουν και την πολιτική των περισσότερων κυβερνήσεων.

Η ανάγκη για κρατική παρέμβαση στην οικονομία ενισχύθηκε ακόμη παραπάνω μετά την Μεγάλη Καθίζηση της δεκαετίας του 1930 και την επικράτηση των ιδεών του Keynes, αναφορικά με το ρόλο της μακροοικονομικής πολιτικής. Μετά τη δεκαετία του 1930 επικράτησαν οι ιδέες του κεϋνσιανισμού αλλά και του προστατευτισμού και γενικότερα των κρατικών ελέγχων στην οικονομική δραστηριότητα.

Οι ιδέες περί ενισχυμένου ρόλου του κράτους στην οικονομία επικράτησαν και μεταπολεμικά και ενσωματώθηκαν στην πολιτική που αποκρυσταλλώθηκε στο σύστημα του Bretton Woods. Νομισματική σταθερότητα, σταδιακή απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου και των κινήσεων κεφαλαίου, ενίσχυση της οικονομικής ανάπτυξης μέσω φορολογικών κινήτρων και κρατικών επενδύσεων σε υποδομές, κράτος πρόνοιας στις αναπτυγμένες οικονομίες και αναπτυξιακή βοήθεια στις χώρες του Τρίτου Κόσμου.

Η 'φιλελεύθερη αντεπανάσταση' έλαβε χώρα μετά την απογοήτευση που συνόδευσε την κατάρρευση του συστήματος σταθερών ισοτιμιών του Bretton Woods και τα επεισόδια στασιμοπληθωρισμού της δεκαετίας του 1970, με αποτέλεσμα στις δεκαετίες του 1980 και του 1990 να επανέλθουν σε κάποιο βαθμό στο προσκήνιο οι ιδέες του κλασικού φιλελευθερισμού. Ωστόσο, η μεγάλη κρίση στα τέλη της δεκαετίας του 2000, και η πιο πρόσφατη κρίση του κορωνοϊού το 2020 έφεραν και πάλι στο προσκήνιο τις ιδέες του κεϋνσιανισμού και του κρατικού παρεμβατισμού.

Οι Πολιτικοί και Οικονομικοί Θεσμοί

Η επιρροή των ιδεών δεν μπορεί παρά να περνά μέσα από τη διαμόρφωση και τη λειτουργία των πολιτικών και οικονομικών θεσμών. Το ίδιο συμβαίνει και με τους κοινωνικούς και οικονομικούς συσχετισμούς. Αφενός επηρεάζουν τη διαμόρφωση και λειτουργία των θεσμών και αφετέρου επηρεάζονται με τη σειρά τους από τους υφιστάμενους θεσμούς.

Οι πολιτικοί και οικονομικοί θεσμοί έχουν δύο κύριες οικονομικές λειτουργίες. Αφενός λειτουργούν ως ‘μηχανισμοί εγγύησης’ των δεσμεύσεων μεταξύ των κοινωνικών εταίρων και των κυβερνήσεων και αφετέρου ως ‘μηχανισμοί συντονισμού’ της κοινωνικής και οικονομικής δραστηριότητας.

Ως μηχανισμοί εγγύησης οι θεσμοί επηρεάζουν τις προσδοκίες για το μέλλον και προσδίδουν αξιοπιστία στις αμοιβαίες υποσχέσεις και δεσμεύσεις των διαφόρων οικονομικών παραγόντων, όπως οι κυβερνήσεις, οι επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά. Τέτοιες εγγυήσεις είναι απαραίτητες προκειμένου να μπορέσουν να αναληφθούν πρωτοβουλίες που αφορούν στο μέλλον (αποταμίευση, νέες επενδύσεις, μακροχρόνιες συμβάσεις κ.λπ.). Θεσμοί που παρέχουν εγγυήσεις είναι το σύνταγμα και οι νόμοι, το σύστημα προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων, των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και το σύστημα επίλυσης διαφορών, το νόμισμα, το καθεστώς των συλλογικών διαπραγματεύσεων μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων, το φορολογικό σύστημα, και το καθεστώς της δημοσιονομικής, νομισματικής και συναλλαγματικής πολιτικής.

Ως μηχανισμοί συντονισμού οι θεσμοί συντονίζουν τις αποφάσεις και τις ενέργειες των οικονομικών παραγόντων. Τέτοιοι θεσμοί είναι ο μηχανισμός της αγοράς, το πολιτικό σύστημα, η δημόσια διοίκηση, το τραπεζικό σύστημα και το πλέγμα των οικονομικών, κοινωνικών και ρυθμιστικών παρεμβάσεων του κράτους.

Σημαντικοί θεσμοί είναι επίσης διάφοροι άγραφοι κανόνες συμπεριφοράς που καθοδηγούν την πρακτική κυβερνήσεων και φορέων του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα, και που λόγω μακρόχρονης παράδοσης προσδίδουν αξιοπιστία και συντονίζουν τις ενέργειες των φορέων αυτών. Εννοείται ότι οι περισσότεροι οικονομικοί θεσμοί λειτουργούν και τόσο ως μηχανισμοί εγγύησης όσο και ως μηχανισμοί συντονισμού.

Οι πολιτικοί και οικονομικοί θεσμοί και η ποιότητά τους έχουν επιπτώσεις τόσο στην αποτελεσματικότητα της κοινωνικής οργάνωσης και της οικονομίας όσο και στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη.

Θεσμοί, Πολιτική και Οικονομικές Επιδόσεις

Οι βασικές συνιστώσες που προσδιορίζουν σε μία δεδομένη χρονική στιγμή την παραγωγή και τα εισοδήματα ανά εργαζόμενο σε μία οικονομία είναι τα αποθέματα των συντελεστών παραγωγής πλην της εργασίας (γης, φυσικών πόρων και φυσικού κεφαλαίου) ανά εργαζόμενο, οι δεξιότητες του εργατικού δυναμικού (ανθρώπινο κεφάλαιο ανά εργαζόμενο) και η συνολική αποτελεσματικότητα της παραγωγικής διαδικασίας (συνολική παραγωγικότητα των συντελεστών). Διαχρονικά, οι οικονομίες αναπτύσσονται καθώς συσσωρεύουν φυσικό και ανθρώπινο κεφάλαιο σε σχέση με τον αριθμό των εργαζομένων και καθώς βελτιώνουν τη συνολική αποτελεσματικότητα της παραγωγικής διαδικασίας μέσω βελτιώσεων της παραγωγικής τους αποτελεσματικότητας και της τεχνολογίας της παραγωγής.

Οι σύγχρονες θεωρίες της οικονομικής ανάπτυξης αποδίδουν μεγάλη σημασία στον ρόλο των θεσμών ως μηχανισμών που ενισχύουν τα κίνητρα για αύξηση της παραγωγικότητας, για συσσώρευση φυσικού και ανθρώπινου κεφαλαίου και για ταχεία τεχνολογική πρόοδο.

Οι οικονομικοί και πολιτικοί θεσμοί θεωρούνται σημαντικοί επειδή επηρεάζουν τη δομή των οικονομικών κινήτρων. Για παράδειγμα, χωρίς την προστασία των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, τα νοικοκυριά και οι επιχειρήσεις δεν έχουν το κίνητρο να επενδύουν σε φυσικό ή ανθρώπινο κεφάλαιο, ή να ανακαλύπτουν και να υιοθετούν πιο αποτελεσματικές τεχνολογίες.

Οι οικονομικοί θεσμοί είναι επίσης σημαντικοί επειδή βοηθούν στην κατανομή πόρων στις πιο αποτελεσματικές χρήσεις τους και καθορίζουν το ποιοι προσπορίζονται τα οφέλη της οικονομικής δραστηριότητας. Όταν οι αγορές υπολειτουργούν, τα πιθανά οφέλη από το εμπόριο δεν αξιοποιούνται και οι πόροι δεν κατανέμονται αποτελεσματικά. Οι κοινωνίες με οικονομικούς θεσμούς που διευκολύνουν και ενθαρρύνουν τη συσσώρευση, την καινοτομία και την αποτελεσματική κατανομή των πόρων ευημερούν και αναπτύσσονται, ενώ οι κοινωνίες που τις παρεμποδίζουν παραμένουν καθηλωμένες.

Η Δυναμική Αλληλεξάρτηση Θεσμών και Πολιτικής

Υπάρχουν δύο πηγές αδράνειας στη συμπεριφορά των θεσμών. Πρώτον, οι πολιτικοί και οικονομικοί θεσμοί είναι ανθεκτικοί και δεν αλλάζουν εύκολα. Δεύτερον, όταν μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα είναι οικονομικά πιο ισχυρή σε σχέση με τις άλλες, αυτό θα αυξήσει εκ των πραγμάτων την πολιτική της δύναμη και επιρροή και θα της επιτρέψει να πιέσει για τη διατήρηση οικονομικών και πολιτικών θεσμών που να ευνοούν τα συμφέροντά της. Αυτό θα τείνει να αναπαράγει την αρχική σχετική διανομή του πλούτου στο μέλλον.

Παρά αυτές τις τάσεις αδράνειας, υπάρχουν μεγάλες δυνατότητες μεταβολών και μετασχηματισμών. Συγκεκριμένα, μεγάλες διαταραχές, όπως πόλεμοι, πολιτικές, οικονομικές ή εθνικές κρίσεις, ή και τεχνολογικές επαναστάσεις, μπορούν να τροποποιήσουν την ισορροπία της πολιτικής δύναμης στην κοινωνία και μπορούν να οδηγήσουν σε σημαντικές αλλαγές στους πολιτικούς θεσμούς και συνεπώς στους οικονομικούς θεσμούς και στην οικονομική ανάπτυξη.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων μεταβολών στην ιστορία της νεώτερης Ελλάδας είναι ο αγώνας της ανεξαρτησίας του 1821, η εξώση του Όθωνα το 1862 και η μεταπολίτευση του 1863, η υιοθέτηση της 'δεδηλωμένης' το 1875, η πολιτική και συνταγματική μεταβολή του 1911, το 'κίνημα' του 1922, η εγκαθίδρυση του μετεμφυλιακού πολιτικού καθεστώτος το 1950 και η μεταπολίτευση του 1974.

Η πολιτική ορίζεται ως η διαδικασία μέσω της οποίας μια κοινωνία επιλέγει τους κανόνες που τη διέπουν. Η πολιτική περιβάλλει και νομιμοποιεί τους θεσμούς. Οι πολιτικοί θεσμοί καθορίζουν το ποιος έχει εξουσία στην κοινωνία και για ποιους σκοπούς μπορεί να χρησιμοποιηθεί αυτή η εξουσία. Εάν η κατανομή της εξουσίας είναι συγκεντρωτική και χωρίς δημοκρατικά εχέγγυα, τότε οι πολιτικοί θεσμοί είναι απολυταρχικοί. Αντιθέτως, οι πολιτικοί θεσμοί που διανέμουν την εξουσία ευρέως στην κοινωνία και συνεπάγονται περιορισμούς για τους εκάστοτε κυβερνώντες είναι πλουραλιστικοί.

Τα χαρακτηριστικά και η ποιότητα των πολιτικών και οικονομικών θεσμών έχουν εν δυνάμει μεγάλη σημασία για την ερμηνεία της εξέλιξης και των οικονομικών επιδόσεων του ελληνικού κράτους.

Ιδέες, Κοινωνικοί Συσχετισμοί και Θεσμοί στην Προετοιμασία του Αγώνα της Ανεξαρτησίας

Ήδη από τον 18ο αιώνα, οι διεθνείς οικονομικές εξελίξεις είχαν οδηγήσει στην ανάδειξη μιας δυναμικής κοσμοπολίτικης και ευημερούσας εμπορικής και ναυτικής τάξης Ελλήνων, η οποία δραστηριοποιήθηκε στο διεθνές εμπόριο της οθωμανικής αυτοκρατορίας και απέκτησε βάσεις στην Ευρώπη.

Η ανάδειξη αυτής της τάξης, σταδιακά διευκόλυνε την αφύπνιση της ελληνικής εθνικής συνείδησης με βάση τις ιδέες του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, με τις οποίες πολύ γρήγορα τα μέλη της ήρθαν σε επαφή. Αυτό υπήρξε κρίσιμο για την προετοιμασία του αγώνα της ανεξαρτησίας.

Η ιδεολογική βάση του αγώνα της ανεξαρτησίας ήταν η συνείδηση των υπόδουλων Ελλήνων ότι ανήκαν σε ένα κοινό γένος, στη βάση της κοινής τους γλώσσας, θρησκείας και παράδοσης.

Η διάδοση των ιδεών του διαφωτισμού τόσο στις ελληνικές κοινότητες της διασποράς, όσο και στον ελλαδικό χώρο συνέβαλε στην αφύπνισή της καθώς και στο να συνδεθεί ο ελληνισμός με την Αρχαία Ελλάδα, το Βυζάντιο και, εμμέσως, με τη δυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ, με βάση τις αρχές της ατομικής ελευθερίας, της κοινωνικής ισότητας και της πολιτικής δημοκρατίας.

Ιδέες, Κοινωνικοί Συσχετισμοί και Πολιτικοί και Οικονομικοί Θεσμοί κατά τον 19ο Αιώνα

Οι ιδέες του διαφωτισμού έπαιξαν σημαντικό ρόλο όχι μόνο στην προετοιμασία της επανάστασης του 1821 αλλά και στην πολιτική οργάνωση των Ελλήνων κατά τη διάρκεια της επανάστασης.

Παρόλο που το Σύνταγμα του 1827 τέθηκε σε αναστολή από τον Καποδίστρια, και παρόλο που η Μοναρχία του Όθωνα ήταν ένα απολυταρχικό καθεστώς, οι δημοκρατικές ιδέες και η συνταγματική εγγύηση των πολιτικών ελευθεριών επανεμφανίστηκαν μετά την ‘επανάσταση’ της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 και την υιοθέτηση του Συντάγματος του 1844. Τα συνταγματικά και δημοκρατικά ιδανικά υπήρξαν έκτοτε καθοριστικά για την πολιτική οργάνωση του ελληνικού κράτους, παρά τις προσωρινές εκτροπές που συνέβησαν κατά καιρούς.

Αναφορικά με την οργάνωση του νέου ελληνικού κράτους, οι ιδέες του διαφωτισμού και του φιλελευθερισμού, οι οποίες είχαν εισαχθεί στην Ελλάδα μέσω της διασποράς, ήρθαν σε σύγκρουση με τη ιδεολογία των παραδοσιακών κοινωνικών στρωμάτων, των προυχόντων της Οθωμανικής περιόδου και των πολεμιστών της Εθνικής Ανεξαρτησίας, η οποία βασιζόταν περισσότερο σε οθωμανικά και όχι δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα. Η σύγκρουση των δύο ιδεολογιών, τις οποίες ασπάζονταν και διαφορετικά κοινωνικά στρώματα, έπαιξε μεγάλο ρόλο στις συγκρούσεις που άρχισαν να εκδηλώνονται ήδη κατά τη διάρκεια του Αγώνα της Ανεξαρτησίας αλλά σε πολλές άλλες περιπτώσεις στα χρόνια που ακολούθησαν.

Εκτός από τα εθνικά, δημοκρατικά και συνταγματικά ιδανικά, η κύρια ιδεολογική κινητήρια δύναμη του ελληνικού κράτους κατά τον 19ο αιώνα ήταν η σύνδεσή του με το αρχαίο και βυζαντινό παρελθόν των Ελλήνων. Αυτό αποτέλεσε ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα τη βάση του ελληνικού εθνικισμού. Σχετική με αυτό ήταν η ανάπτυξη της Μεγάλης Ιδέας, της επιδίωξης επέκτασης των ορίων του αρχικού ελληνικού κράτους, ώστε να συμπεριλάβει όλες τις περιοχές υπό οθωμανική κυριαρχία που κατοικούνταν κατά πλειοψηφία από ελληνόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς.

Αναφορικά με την οικονομία, η κινητήρια δύναμη των επιλογών των οικονομικών θεσμών και της οικονομικής πολιτικής ήταν οι επικρατούσες κατά τον 19ο αιώνα φιλελεύθερες ιδέες για τον οικονομικό και κοινωνικό ρόλο του κράτους. Ενός κράτους που περιοριζόταν στην προστασία των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, τη δημόσια τάξη και την εθνική ασφάλεια. Στην περίπτωση της Ελλάδας οι κρατικοί θεσμοί ήταν κατά τον 19ο αιώνα σχετικά ανεπαρκείς ακόμη και για τη διεκπεραίωση αυτών των βασικών οικονομικών λειτουργιών, λόγω της αντίφασης μεταξύ των στόχων και των οικονομικών μέσων του ελληνικού κράτους.

Ελληνικές Ιδιαιτερότητες κατά τον 19ο Αιώνα

Με δεδομένη την οθωμανική κληρονομιά και την ανάγκη για δημιουργία αποτελεσματικών κρατικών θεσμών σχεδόν από το μηδέν, ο ρόλος του κράτους στην οικονομία ήταν κάθε άλλο παρά παθητικός στην περίπτωση της Ελλάδας.

Οι θεσμοί που δημιουργήθηκαν, υπό την καθοδήγηση και των Προστάτιδων Δυνάμεων, βασίζονταν μεν στην φιλελεύθερη δυτική προσέγγιση, αλλά περιείχαν τόσο μεγάλες αδυναμίες όσο και μεγάλες αντιφάσεις.

Τόσο η αντιμετώπιση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, με τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις του 1835 και του 1871, όσο και η αντιμετώπιση του προβλήματος της δημόσιας ασφάλειας, καθώς και ο σχεδιασμός των δημοσιονομικών και νομισματικών θεσμών βασίζονταν μεν στη ευρωπαϊκή παράδοση, αλλά σε μεγάλο βαθμό έρχονταν σε σύγκρουση με τις παραδόσεις του οθωμανικού παρελθόντος του ελλαδικού χώρου και συναντούσαν μεγάλες αντιδράσεις. Ως εκ τούτου, δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά.

Μεγάλη αδυναμία ήταν η αδυναμία των θεσμών να συμβάλλουν στην αποτελεσματική κατανομή των πόρων, να προάγουν την αύξηση των αποταμιεύσεων και των επενδύσεων, ή να κατανεύουν τα εισαγόμενα και δανειακά κεφάλαια σε αναπτυξιακές χρήσεις. Ακόμη και οι αγορές αγροτικών προϊόντων υπολειπορούσαν, λόγω της έλλειψης υποδομών μεταφορών και της μαστίγας της ληστείας και της πειρατείας.

Κατά συνέπεια, η ελληνική οικονομία έπασχε τόσο από πλευράς αποτελεσματικής κατανομής των υφιστάμενων πόρων όσο και από πλευράς κινήτρων για συσσώρευση φυσικού και ανθρωπίνου κεφαλαίου και ενσωμάτωση νέων τεχνολογιών.

Σταδιακά, η ανάγκη βελτίωσης των οικονομικών υποδομών, η επιδίωξη της ανάπτυξης του εμπορίου και της εκβιομηχάνισης, οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί και οι δημοσιονομικές και νομισματικές κρίσεις οδήγησαν σε μία περισσότερο παρεμβατική οικονομική πολιτική, η οποία όμως δεν χαρακτηριζόταν και αυτή από ιδιαίτερη αποτελεσματικότητα ή ιδεολογική συνέπεια. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι η εφαρμογή των φιλελεύθερων ιδεών και θεσμών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα χαρακτηριζόταν από μία πραγματιστική και διαχειριστική προσέγγιση που επεφύλασσε σημαντικό ρόλο και για τον κρατικό παρεμβατισμό, χωρίς να διασφαλίζεται όμως η αποτελεσματικότητα των κρατικών παρεμβάσεων, λόγω των θεσμικών και οικονομικών αδυναμιών του ελληνικού κράτους.

Πολιτική Αστάθεια και Οικονομικές Επιδόσεις κατά τον 19ο Αιώνα

Κατά τη διάρκεια του 19ου και του πρώτου μέρους του 20ού αιώνα, το ελληνικό πολιτικό σύστημα παρέμεινε προσανατολισμένο προς την εξυπηρέτηση των συμφερόντων των μικροκαλλιεργητών, στους οποίους είχε παραχωρηθεί η χρήση, και αργότερα η κυριότητα, των ‘εθνικών γαιών’. Αυτοί αποτελούσαν την κύρια πολιτική πελατεία του συστήματος.

Ωστόσο, παρόλο που η καθολική ψηφοφορία καθιερώθηκε από το 1847, οι εκλογές συχνά χαρακτηρίζονταν από βία και νοθεία, και ο έντονος πελατειακός χαρακτήρας ήταν ένα σημαντικό χαρακτηριστικό του πολιτικού συστήματος.

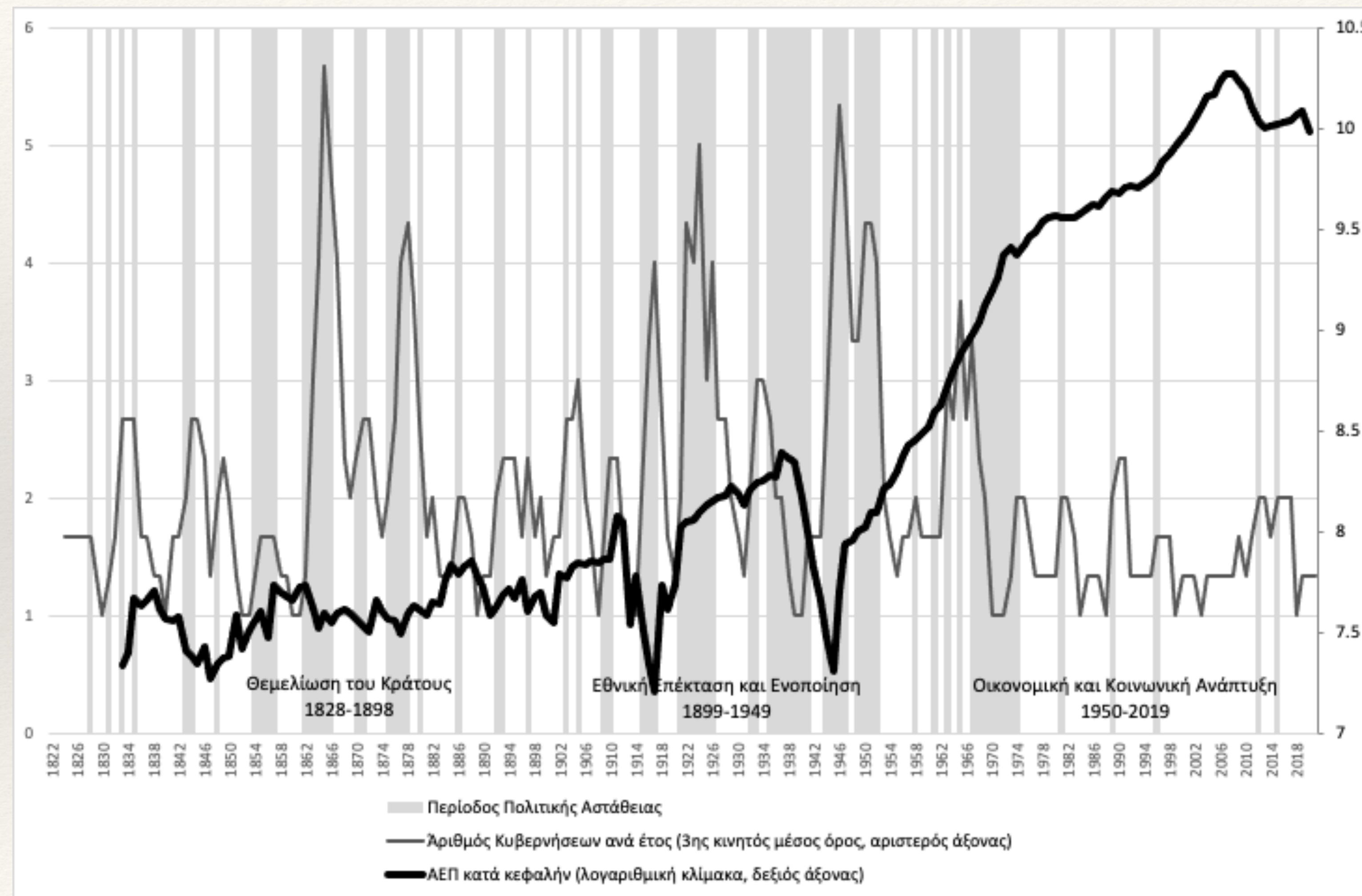
Ένα ακόμη βασικό χαρακτηριστικό του πολιτικού συστήματος κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα ήταν η έλλειψη σταθερότητας. Βραχύβιες κυβερνήσεις, τρεις πολιτειακές μεταβολές, τέσσερα κινήματα και επαναστάσεις.

Η πολιτική αστάθεια ήταν αρκετά έντονη έως το 1878. Η περίοδος αυτή ήταν και μία περίοδος σχετικής οικονομικής στασιμότητας. Το 1831 εκδηλώθηκε ανταρσία κατά του Καποδίστρια από το ναυτικό, πυρπολήθηκε ο ναύσταθμος του Πόρου και ακολούθησε αργότερα η δολοφονία του Κυβερνήτη. Η ‘Ελληνική Πολιτεία’ μετατράπηκε σε Μοναρχία το 1833. Ο Όθων ανέλαβε από την Αντιβασιλεία το 1835. Το 1843 εκδηλώθηκε το κίνημα της 3ης Σεπτεμβρίου και ακολούθησε η υιοθέτηση Συντάγματος το 1844. Μεταξύ 1854 και 1857 υπήρξαν οι ‘κυβερνήσεις κατοχής’ μετά την κατάληψη του Πειραιά από τους Αγγλογάλλους. Το 1862 εκδηλώθηκαν στάσεις κατά του Όθωνα που οδήγησαν στην έξωσή του και στη μεταπολίτευση του 1863 και την εγκαθίδρυση Βασιλευμένης Δημοκρατίας. Μεταξύ 1863 και 1878 υπήρξε μεγάλη πολιτική αστάθεια, με συχνές αλλαγές κυβερνήσεων, ο βίος των οποίων δεν ξεπερνούσε κατά μέσο όρο τους 4 μήνες.

Μετά την καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης το 1875, ο μέσος βίος των ελληνικών κυβερνήσεων ανέβηκε, και μεταξύ 1879 και 1893 διαμορφώθηκε στους 7 μήνες. Η περίοδος αυτή, της σχετικής πολιτικής σταθερότητας, συνδέθηκε με την εναλλαγή κυβερνήσεων Τρικούπη-Δηλιγιάννη, τα μεγάλα έργα υποδομών και την ανάκαμψη της οικονομίας. Η πολιτική αστάθεια επανέκαμψε μετά την πτώχευση του 1893.

Η σχέση μεταξύ πολιτικής αστάθειας και εξέλιξης του κατά κεφαλήν ΑΕΠ παρουσιάζεται στο Διάγραμμα που ακολουθεί. Ένα έτος ορίζεται ως έτος πολιτικής αστάθειας αν έχει υπάρξει πάνω από μία αλλαγή κυβέρνησης (3 κυβερνήσεις), ή μεταβολή του πολιτεύματος, ή πραξικόπημα ή επικρατεί δικτατορία. Παρουσιάζεται επίσης ο αριθμός των κυβερνήσεων ανά έτος, ως τριετής κινητός μέσος όρος του τρέχοντος και των προηγούμενων δύο ετών.

Πολιτική Αστάθεια και Πραγματικό Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ

Ιδέες, Πόλεμοι, Οικονομικοί και Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και Θεσμοί, 1899-1949

Σταδιακά, ειδικά από τις αρχές του 20ου αιώνα, τα αναδυόμενα αστικά στρώματα, αποτελούμενα από δημόσιους υπαλλήλους, στρατιωτικούς, εμπόρους, επαγγελματίες και αυτοαπασχολούμενους, άρχισαν να αποκτούν μεγαλύτερη πολιτική και οικονομική επιρροή. Μετά την εδαφική επέκταση από τους Βαλκανικούς πολέμους και τη μεγάλη ανταλλαγή πληθυσμών που ακολούθησε την καταστροφή της Μικράς Ασίας, προέκυψε επίσης μια εργατική τάξη, αποτελούμενη από εργαζόμενους στη γη και εργάτες στη βιομηχανία, τις κατασκευές, το εμπόριο και τη ναυτιλία. Αυτοί οι μετασχηματισμοί, σε συνδυασμό με τη διεθνή μεταστροφή αναφορικά με το ρόλο του κράτους στην οικονομία, οδήγησε σε περαιτέρω πολιτικές και οικονομικές μεταβολές.

Ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα, ως αποτέλεσμα αρχικά της επιβολής της δημοσιονομικής και νομισματικής σταθεροποίησης από τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο, αλλά και υπό την πίεση των κοινωνικών και εθνικών μετασχηματισμών, ο ρόλος του κράτους στην οικονομία είχε ήδη αρχίσει να γίνεται πιο παρεμβατικός. Η σχετικά φιλελεύθερη προσέγγιση του 19ου αιώνα έδωσε σταδιακά τη θέση της σε μια πιο παρεμβατική οικονομική πολιτική. Αιχμή της πιο παρεμβατικής αυτής πολιτικής στην Ελλάδα ήταν ο εκσυγχρονισμός του στρατού, η βενιζελική αγροτική μεταρρύθμιση, η οποία εφαρμόστηκε στο σύνολό της στη δεκαετία του 1920, καθώς και οι νόμοι για τους συνεταιρισμούς, την προστασία της μισθωτής εργασίας, την ενίσχυση της βιομηχανίας και την καταπολέμηση της τοκογλυφίας. Ωστόσο, η δημοσιονομική και νομισματική ισορροπία διαταράχθηκε και πάλι λόγω των Βαλκανικών Πολέμων, του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και της Μικρασιατικής Εκστρατείας.

Η περίοδος του ελληνικού μεσοπολέμου (1923-1939) χαρακτηρίστηκε από τις συνέπειες της εδαφικής και πληθυσμιακής επέκτασης της χώρας, του Εθνικού Διχασμού, της Μικρασιατικής Εκστρατείας και Καταστροφής και της εισροής μεγάλου αριθμού προσφύγων μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών. Οι προσπάθειες θεμελίωσης της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας σε αυτές τις δύσκολες οικονομικές και πολιτικές συνθήκες έλαβαν χώρα σε συνθήκες αναζωπύρωσης του Εθνικού Διχασμού. Οι μεγάλες πολιτικές διαίρεσεις που είχαν αναδειχθεί μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, η έντονη ανάμειξη του στρατού στην πολιτική και οι δύσκολες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες κάθε άλλο παρά βοηθούσαν στην ομαλοποίηση της πολιτικής και οικονομικής ζωής.

Η πολιτική αστάθεια της περιόδου 1922-1926 συνδυάστηκε τόσο με δημοσιονομική και νομισματική αστάθεια, όσο και με οικονομική στασιμότητα. Επιπλέον, η συνειδητοποίηση ότι η Μεγάλη Ιδέα είχε φτάσει στα όριά της, δημιούργησε ένα ιδεολογικό κενό το οποίο ήταν δύσκολο να καλυφθεί αμέσως. Ήδη όμως από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 η έμφαση της πολιτικής του ελληνικού κράτους άρχισε να μετατοπίζεται προς τα ζητήματα της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της χώρας, κάτι που συνετέλεσε και στη σχετικά ταχεία ανάκαμψη από την διεθνή οικονομική κρίση των αρχών της δεκαετίας του 1930. Οι ελληνικές κυβερνήσεις της εποχής απομακρύνθηκαν ακόμη περισσότερο από τις φιλελεύθερες αντιλήψεις για την οικονομία, που σε κάποιο βαθμό επικρατούσαν κατά τον 19ο αιώνα, και άρχισαν να πειραματίζονται με πιο εκτεταμένο οικονομικό παρεμβατισμό, τόσο στον αγροτικό τομέα και το διεθνές εμπόριο, όσο και ευρύτερα στα ζητήματα ενίσχυσης της παραγωγής και της απασχόλησης και προώθησης της κοινωνικής δικαιοσύνης μέσω κρατικών κοινωνικών θεσμών και πολιτικών.

Η περίοδος αυτοί έληξε με δύο μεγάλους πολέμους, τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και την Κατοχή και τον Εμφύλιο Πόλεμο. Με το τέλος του Εμφυλίου, ξεκίνησε μία νέα ιστορική περίοδος.

Η Περίοδος της Ταχείας Ανάπτυξης, 1950-1973

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τις καταστροφικές περιόδους της κατοχής και του εμφυλίου, ακολούθησε μια ταχεία ανασυγκρότηση και μία εικοσαετία υψηλής οικονομικής ανάπτυξης. Κατά τη διάρκειά τους επικράτησαν ιδέες κρατικού παρεμβατισμού στα πλαίσια μιας μικτής οικονομίας, κάτι που συνέβαινε και στις υπόλοιπες μικτές ευρωπαϊκές οικονομίες. Παράλληλα, άρχισε να αναπτύσσεται μια δυναμική μεσαία τάξη η οποία γρήγορα κυριάρχησε σε αστικά κέντρα όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη και άλλες μεγάλες πόλεις.

Αυτή η μεσαία τάξη χειραφετήθηκε πολιτικά κυρίως μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, όταν σταμάτησαν και οι διακρίσεις εις βάρος της αριστεράς, της παράταξης που είχε ηττηθεί στον Εμφύλιο Πόλεμο.

Η οικονομία αναπτύχθηκε εντυπωσιακά για είκοσι πέντε χρόνια μετά το τέλος του Εμφυλίου. Μεταξύ της δεκαετίας του 1950 και της δεκαετίας του 1970, η ελληνική οικονομία γνώρισε μια από τις σπάνιες περιόδους σχεδόν αδιάκοπης υψηλής οικονομικής ανάπτυξης και νομισματικής σταθερότητας. Η περίοδος αυτή, αν εξαιρέσει κανείς τα γεγονότα του 1965-1966 και τη δικτατορία του 1967-1974, ήταν και μία περίοδος σχετικής πολιτικής σταθερότητας.

Μέσα σε εικοσιπέντε χρόνια, από μια φτωχή γεωργική οικονομία, η Ελλάδα μετατράπηκε σε μια ανεπτυγμένη μικτή οικονομία, με σημαντικό δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Το κατά κεφαλήν εισόδημα της χώρας υπερέβη κατά πολύ το αντίστοιχο οποιασδήποτε άλλης οικονομίας στην ευρύτερη περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και πλησίασε γρήγορα το κατά κεφαλήν εισόδημα των ανεπτυγμένων οικονομιών της Δυτικής Ευρώπης και των Ηνωμένων Πολιτειών.

Η πορεία αυτή σχετίζεται τόσο με τις ιδέες όσο και με τους πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς που επικράτησαν μετά τον Εμφύλιο. Η επιδίωξη της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης και της νομισματικής σταθερότητας εξελίχθηκε στην κύρια ιδεολογική κινητήρια δύναμη της πολιτικής του ελληνικού κράτους. Εν μέρει αυτό ήταν συμβατό και με το τι επικράτησε και στον υπόλοιπο δυτικό κόσμο, αλλά ήταν επίσης αντίδραση στην ακραία οικονομική αστάθεια του πρώτου μισού του 20ού αιώνα και ιδιαίτερα στην οικονομική και ανθρωπιστική κρίση της περιόδου της Κατοχής και του Εμφυλίου πολέμου. Η οικονομική ανασυγκρότηση και η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας στα πλαίσια μιας μικτής οικονομίας εξελίχθηκε έτσι στη 'νέα μεγάλη ιδέα' του ελληνισμού και επιδιώχθηκε ενεργά από το ελληνικό κράτος.

Η υιοθέτηση και εφαρμογή της πολιτικής της οικονομικής ανάπτυξης πραγματοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό στο πλαίσιο του πολιτικού και οικονομικού καθεστώτος που επικράτησε μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Παρά τις διαιρέσεις που δημιουργήθηκαν από τον Εμφύλιο Πόλεμο, η δημοκρατική διακυβέρνηση διατηρήθηκε, έστω και στην ψυχροπολεμική εκδοχή της, μέχρι το πραξικόπημα του 1967. Η οικονομική ανάπτυξη ήταν η 'παλίρροια που ανέβαζε όλες τις βάρκες' και βοήθησε στην αποδοχή του μετεμφυλιακού πολιτικού καθεστώτος, παρά τις διακρίσεις που συνεπαγόταν το καθεστώς αυτό για τους οπαδούς της αριστεράς. Ακόμη και η δικτατορία του 1967-1974 απέκτησε ένα βαθμό ανοχής λόγω της προϊούσας οικονομικής ευημερίας. Ταυτόχρονα, οι ακρότητες της δικτατορίας, αλλά και οι μεγάλοι κοινωνικοί και οικονομικοί μετασχηματισμοί που επέφερε η οικονομική ανάπτυξη, άρχισαν σταδιακά να υπονομεύουν βασικούς πυλώνες του μετεμφυλιακού πολιτικού και οικονομικού καθεστώτος.

Η Μεταπολίτευση του 1974 και οι Επιπτώσεις της

Η κατάργηση της δικτατορίας μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο το 1974 οδήγησε στην κατάργηση της βασιλευομένης δημοκρατίας υπέρ μιας προεδρευομένης δημοκρατίας, της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας. Οδήγησε επίσης στην εθνική συμφιλίωση, μέσω της σταδιακής επούλωσης των πληγών του εμφυλίου πολέμου, καθώς και στην ένταξη της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες το 1981.

Ωστόσο, η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας επιβραδύνθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και το πρόβλημα του υψηλού πληθωρισμού επέστρεψε μετά το 1972. Στη δεκαετία του 1980 υπήρξε μια σημαντική περαιτέρω αποσταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας και επικράτησε στασιμοπληθωρισμός για μεγάλες περιόδους.

Η ελληνική μεταποίηση, η οποία ήταν η κύρια κινητήρια δύναμη της περιόδου υψηλής ανάπτυξης κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 και της δεκαετίας του 1960, εισήλθε κατόπιν σε μια περίοδο παρακμής. Αυτή η περίοδος ξεκίνησε με τα δύο διεθνή πετρελαϊκά σοκ της δεκαετίας του 1970 και συνεχίστηκε μετά την ένταξη της Ελλάδας στην πολύ πιο ανταγωνιστική οικονομία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία οδήγησε στην κατάργηση της δασμολογικής προστασίας έναντι των χωρών της ΕΕ και την υιοθέτηση των χαμηλότερων δασμών της ΕΕ έναντι τρίτων χωρών. Τα προβλήματα επιδεινώθηκαν από τη μακροοικονομική αποσταθεροποίηση της δεκαετίας του 1980, η οποία οδήγησε σε περαιτέρω μείωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας. Ωστόσο, η Ελλάδα ήταν ήδη στον πυρήνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και αργότερα εντάχθηκε στην ευρωζώνη, υιοθετώντας το κοινό ευρωπαϊκό νόμισμα, το ευρώ.

Μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, ως νέες κυρίαρχες ιδεολογικές κατευθύνσεις αναδείχθηκαν οι πολιτικές ελευθερίες, η κοινωνική δικαιοσύνη και ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της χώρας. Σε κάποιο βαθμό, αυτή η ιδεολογική μεταστροφή ήταν αποτέλεσμα των σημαντικών κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών που είχε επιφέρει η οικονομική ανάπτυξη, αλλά και μία αντίδραση στους περιορισμούς των ελευθεριών και στις διακρίσεις του μετεμφυλιακού καθεστώτος, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της επταετούς στρατιωτικής δικτατορίας. Η αναζήτηση πολιτικής ελευθερίας, κοινωνικής δικαιοσύνης και εθνικής συμφιλίωσης και η επιδίωξη της ένταξης στην Ευρωπαϊκή Ένωση διαμόρφωσε όχι μόνο τα πολιτικά αλλά και τα οικονομικά και θεσμικά χαρακτηριστικά της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας.

Το Σύνταγμα του 1975 και ο Οικονομικός Ρόλος του Κράτους

Το Σύνταγμα του 1975, το οποίο με ορισμένες τροποποιήσεις ισχύει έως σήμερα, είχε μία σειρά άρθρων που σηματοδοτούσαν μία διαφορετική προσέγγιση στα ζητήματα της οικονομίας σε σχέση με αυτό του 1952 και τα προηγούμενα ελληνικά συντάγματα, καθώς προέβλεπε έναν ιδιαίτερα ενισχυμένο ρόλο για τον κρατικό παρεμβατισμό.

1. Ήταν λιγότερο κατηγορηματικό αναφορικά με την προστασία των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας σε σχέση με αυτό του 1952 (άρθρα 17, 18 και 106).
2. Καθόριζε ότι η εργασία αποτελεί δικαίωμα προστατευόμενο από το κράτος το οποίο όφειλε να δημιουργεί συνθήκες πλήρους απασχόλησης και να μεριμνά για την κοινωνική ασφάλιση (άρθρο 22),
3. Προστάτευε χωρίς περιορισμούς τη συνδικαλιστική ελευθερία και το δικαίωμα της απεργίας (άρθρο 23).
4. Προέβλεπε για πρώτη φορά ότι η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, η χωροταξία και η προστασία των μνημείων και των παραδοσιακών περιοχών αποτελεί υποχρέωση του κράτους (άρθρο 24).
5. Προέβλεπε τα της συμμετοχής της Ελλάδος σε διεθνείς οργανισμούς και τους όρους περιορισμού των κυριαρχικών της δικαιωμάτων εξ αυτής της συμμετοχής (άρθρο 25).
6. Προέβλεπε ότι η εκπαίδευση είναι δωρεάν σε όλες τις βαθμίδες της, και ότι η ανώτατη εκπαίδευση είναι αποκλειστικό προνόμιο του κράτους (άρθρο 16).
7. Προέβλεπε την υποχρέωση του κράτους να προγραμματίζει και να συντονίζει την οικονομική δραστηριότητα, έβαζε περιορισμούς στην ιδιωτική δραστηριότητα και επέτρεπε τις κρατικοποιήσεις ιδιωτικών επιχειρήσεων (άρθρο 106).
8. Παρότι προέβλεπε και πάλι την αυξημένη προστασία που απολάμβανε η εισαγωγή κεφαλαίων από το εξωτερικό, προέβλεπε τη δυνατότητα αναθεώρησης για τις συμβάσεις που είχαν συναφθεί κατά την περίοδο της δικτατορίας (άρθρο 107).

Κατά συνέπεια, στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα, το Σύνταγμα του 1975 είχε μεγάλες διαφορές με το προηγούμενο Σύνταγμα του 1952, καθώς αντανάκλούσε τη νέα κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα, και τις νέες αντιλήψεις που ευνοούσαν την αναδιανομή του εισοδήματος και του πλούτου και την περαιτέρω επέκταση της κρατικής οικονομικής δραστηριότητας.

Κοινωνικοί Συσχετισμοί και Οικονομική Πολιτική στην Περίοδο μετά τη Μεταπολίτευση

Η αλλαγή στους κοινωνικούς συσχετισμούς και στο πολιτικό και ιδεολογικό καθεστώς επηρέασε τις περισσότερες πτυχές της οικονομίας.

Το αίτημα για αναδιανομή και για διευρυμένο ρόλο για το κράτος οδήγησε τις πρώτες κυβερνήσεις μετά τη μεταπολίτευση να αναζητήσουν περισσότερα μέσα παρέμβασης στη λειτουργία της οικονομίας, καταφεύγοντας σε ελέγχους τιμών, μισθών και επιτοκίων, πιστωτικούς ελέγχους, επιδοτήσεις και επιχορηγήσεις, συνεχείς αναθεωρήσεις του φορολογικού και ρυθμιστικού πλαισίου, αυξήσεις στη φορολογία, εθνικοποιήσεις και τη δημιουργία νέων δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών.

Αυτές οι αλλαγές σημειώθηκαν ως επί το πλείστον χωρίς μελέτη και πρόγραμμα, γεγονός που δεν ενίσχυσε την αξιοπιστία της προστασίας των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, του φορολογικού συστήματος και του ρυθμιστικού πλαισίου.

Επιπλέον, παρά το ότι μετά το 1974 ο κανόνας ήταν η πολιτική σταθερότητα, η πολιτική πόλωση που επικράτησε μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων εξουσίας (Ν.Δ και Π.α.Σο.Κ) συνέβαλε στη δημιουργία μη βιώσιμων ελλειμμάτων και χρεών, καθώς οι κυβερνήσεις, προκειμένου να χρηματοδοτήσουν τις αυξημένες δαπάνες τους, κατέφευγαν στον δανεισμό, ο οποίος δεν συνεπαγόταν το άμεσο πολιτικό κόστος ενδεχομένων αυξήσεων της φορολογίας. Η αλληλουχία υπερβολικών μισθολογικών αυξήσεων, αυξήσεων τιμών και υποτιμήσεων του νομίσματος οδήγησε σε αύξηση του πληθωρισμού, ειδικά κατά τη δεκαετία του 1980. Ταυτόχρονα, οι επενδύσεις σε υποδομές υπέφεραν κάθε φορά που εκδηλώνονταν προσπάθειες ελέγχου των δημοσιονομικών ελλειμμάτων.

Η προετοιμασία της οικονομίας για τις ευκαιρίες της ένταξης στην ΕΕ, και αργότερα στην ευρωζώνη, υπήρξε επίσης ελλιπής, λόγω και της σύντομης περιόδου προσαρμογής. Το νέο θεσμικό καθεστώς της οικονομίας εξελίχθηκε σε μεγάλο βαθμό ως αποτέλεσμα μιας κοινωνικής διαπάλης για μερίδια εισοδήματος μεταξύ διαφόρων κοινωνικοοικονομικών ομάδων, με τις δημοκρατικές κυβερνήσεις να προσπαθούν να ικανοποιήσουν αντικρουόμενους στόχους όπως η επανεκλογή τους, η ανάπτυξη, η αναδιανομή και η κοινωνική ειρήνη. Η ισορροπία που προέκυψε δεν ήταν ικανοποιητική, αλλά διατηρήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα λόγω και των αυξημένων επιδοτήσεων και επιχορηγήσεων από την ΕΕ που για μεγάλο διάστημα συγκάλυπταν τα υποβόσκοντα προβλήματα της οικονομίας.

Η Ένταξη στην Ευρωζώνη και η Μεγάλη Καθίζηση

Μετά από μια δεκαετία ατελούς και αναποτελεσματικής μακροοικονομικής προσαρμογής μετά το 1990, η πρόωρη είσοδος στη ζώνη του ευρώ το 2000 οδήγησε αρχικά σε μια περίοδο ευφορίας και ανάκαμψης της ελληνικής οικονομίας.

Αυτό οφειλόταν κυρίως στην απότομη πτώση των πραγματικών επιτοκίων και στην εκτεταμένη αύξηση του εξωτερικού δανεισμού που προκλήθηκε λόγω της απελευθέρωσης του χρηματοπιστωτικού συστήματος και της χαμηλής διεθνούς ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας.

Η ταχεία συσσώρευση εξωτερικού χρέους, η οποία ήταν αποτέλεσμα τόσο της πτώσης των πραγματικών επιτοκίων, όσο και της χαμηλής και επιδεινούμενης διεθνούς ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας, οδήγησε για άλλη μια φορά, το 2010, σε μια μεγάλη κρίση εξωτερικού χρέους, την πέμπτη ουσιαστικά πτώχευση της νεότερης Ελλάδας, στα μνημόνια και σε μια σύγχρονη μορφή Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου μέσω της ‘τρόικας’ της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου.

Η μεγάλη οικονομική καθίζηση της περιόδου 2010-2016 είχε τόσο ιδεολογικές όσο και κοινωνικές επιπτώσεις. Τα προγράμματα προσαρμογής δεν αντιμετώπισαν παρά την επιφάνεια των προβλημάτων, εξ ου και η ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας μετά το 2016 υπήρξε ανεπαρκής, ακόμη και πριν εκδηλωθεί η νέα κρίση του 2020 λόγω της πανδημίας του κορωνοϊού.

Γεωπολιτικές Συγκυρίες και Οικονομική Παγκοσμιοποίηση

Εκτός από τις ιδέες, τις εγχώριες κοινωνικές και οικονομικές συγκυρίες και τους θεσμούς, κρίσιμο ρόλο στην εξέλιξη του ελληνικού κράτους και της οικονομίας του έπαιξαν οι γεωπολιτικές συγκυρίες και ο διεθνής προσανατολισμός της χώρας προς την αναπτυσσόμενη Δύση.

Οι γεωπολιτικές συγκυρίες και ιδιαίτερα ο ρόλος των Προστάτιδων Δυνάμεων –Βρετανίας, Γαλλίας και Ρωσίας– και αργότερα ο ρόλος των ΗΠΑ και η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση ήταν καθοριστικές τόσο για τη δημιουργία όσο και για την εξέλιξη του ελληνικού κράτους και της οικονομίας του. Καθοριστική ήταν επίσης και η ένταξη της χώρας στη διαδικασία της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, τόσο στην πρώτη φάση της, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, όσο και στη δεύτερη φάση της, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Το ελληνικό κράτος δημιουργήθηκε ως αποτέλεσμα του Αγώνα της Ανεξαρτησίας, αλλά και της ευτυχούς συγκυρίας η δημιουργία του να εξυπηρετεί, ή τουλάχιστον να μην αντιστρατεύεται, τις γεωπολιτικές επιδιώξεις τριών από τις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής, της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας.

Οι γεωπολιτικές συγκυρίες και εξελίξεις και οι Μεγάλες Δυνάμεις έπαιξαν καθοριστικό ρόλο τόσο για την ευτυχή κατάληξη του Αγώνα της Ανεξαρτησίας όσο και για τις μετέπειτα επεκτάσεις της ελληνικής επικράτειας κατά τη διάρκεια του 19ου και του πρώτου τετάρτου του 20ού αιώνα. Έπαιξαν επίσης σημαντικό ρόλο και σε δύσκολες στιγμές, όπως μετά την ήττα του 1897, στον εθνικό διχασμό, στην περίοδο πριν και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και κατά τον εμφύλιο πόλεμο της περιόδου 1944-1949. Οι παρεμβάσεις των Προστάτιδων Δυνάμεων, πάντοτε με βάση βεβαίως τις δικές τους γεωπολιτικές επιδιώξεις και συμφέροντα, στις περισσότερες περιπτώσεις είχαν θετική συμβολή στην εξέλιξη των ελληνικών επιδιώξεων, ιδιαίτερα όταν τα συμφέροντά τους εναρμονίζονταν με την Ελλάδα. Οι γεωπολιτικές εξελίξεις έπαιξαν επίσης σημαντικό ρόλο για την πορεία της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο, όταν κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου η Ελλάδα υπήρξε μέλος του Δυτικού Συνασπισμού υπό την ηγεσία των ΗΠΑ και όταν αργότερα εντάχθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Σημαντικό ρόλο για τις εξελίξεις στην ελληνική οικονομία έπαιξε και η συμμετοχή της στη διαδικασία της οικονομικής παγκοσμιοποίησης ήδη από τον 19ο αιώνα. Η Ελλάδα δεν είχε άλλη επιλογή από το να επιδιώκει να μετέχει ενεργά στην παγκόσμια οικονομία και να υιοθετεί πολλούς από τους παγκόσμιους εμπορικούς και νομισματικούς θεσμούς και πολιτικές. Άλλωστε σε αυτό την ωθούσαν και οι κατά καιρούς ‘μεγάλες δυνάμεις’. Η ένταξη της Ελλάδας στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, τόσο κατά τον 19ο αιώνα όσο και μετά τα μέσα του 20ού αιώνα, είχε αρκετές θετικές επιπτώσεις για την εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας. Ωστόσο, σε συνδυασμό με τις οικονομικές δημοσιονομικές και νομισματικές αδυναμίες της Ελλάδας, οδήγησε και σε σημαντικά προβλήματα, τα κυριότερα από τα οποία συνδέονται με τις πτωχεύσεις και τις κρίσεις εξωτερικού χρέους. Οι πτωχεύσεις του 19ου αιώνα, η πτώχευση του 1932 και η κρίση χρέους του 2010 ήταν αποτέλεσμα της προσπάθειας ένταξης της Ελλάδας στις διεθνοποιημένες αγορές χρήματος και κεφαλαίου και της προσπάθειας υιοθέτησης των κανόνων του διεθνούς νομισματικού συστήματος, χωρίς να πληροί τις απαραίτητες οικονομικές και δημοσιονομικές προϋποθέσεις.

Συμπεράσματα

Η παρουσίαση αυτή επικεντρώθηκε στην ανάλυση της πορείας και των μετασχηματισμών του ελληνικού κράτους και της ελληνικής οικονομίας, καθώς και στην ανάλυση της διαδικασίας της οικονομικής ανάπτυξης, του ρόλου της οικονομικής πολιτικής, της δημοσιονομικής και νομισματικής σταθερότητας και των ευκαιριών και περιορισμών που αντιμετώπισε και αντιμετωπίζει η νεότερη Ελλάδα.

Για την ανάλυση αυτή δόθηκε έμφαση τόσο στις εγχώριες ιδεολογικές, οικονομικές, κοινωνικές και θεσμικές εξελίξεις και αλληλεπιδράσεις, όσο και στις γεωπολιτικές εξελίξεις και τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης.

Η εξέταση των εξελίξεων κατά τη διάρκεια των τριών μεγάλων ιστορικών κύκλων της ελληνικής οικονομίας περιέχει ένα αισιόδοξο μήνυμα: Στη μακρά διάρκεια, και παρά τις δυσκολίες και τις αδυναμίες, την εναλλαγή εθνικών θριάμβων με εθνικές καταστροφές, τους πολέμους και τους εμφύλιους σπαραγμούς, τις πτωχεύσεις και τις οικονομικές κρίσεις, σε κάθε ένα από τους τρεις αυτούς ιστορικούς κύκλους η Ελλάδα σε μεγάλο βαθμό εκμεταλλεύτηκε τις δυνατότητές της και τις γεωπολιτικές και διεθνείς συγκυρίες ώστε να πετύχει τους κεντρικούς εθνικούς της στόχους.

Ωστόσο, δεν δικαιολογείται εφησυχασμός. Υπήρξαν και παραμένουν μεγάλες κοινωνικές, οικονομικές, θεσμικές και πολιτικές αδυναμίες και στρεβλώσεις, ενώ στον ορίζονται εμφανίζονται και νέα προβλήματα.

Το ζητούμενο για την Ελλάδα του μέλλοντος είναι να βελτιώσει το επίπεδο ευημερίας που έχει επιτύχει έως σήμερα, μέσω μεταρρυθμίσεων που θα προστατεύσουν τη δημοκρατία, θα βελτιώσουν την αποτελεσματικότητα της οικονομίας και θα πυροδοτήσουν μια νέα διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης, θωρακίζοντας παράλληλα την ασφάλεια της χώρας και τη συμμετοχή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση.